

ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΜΜ. ΤΑΒΛΑΚΗΣ

**ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΙΣ
ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΟΡΟΥΣ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1997

Εισηγητής: Καθηγητής Αθανάσιος Παλιούρας

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα. (Ν. 5343/32, άρθρ. 202, παρ. 2)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι γνωστό ότι τα Καθολικά και οι Τράπεζες αποτελούν για τις Μονές του Αγίου Όρους το κέντρο γύρω από το οποίο κινείται όλη η ζωή των μοναχών σε καθημερινή βάση. Στον Ναό γίνεται η Θεία Λειτουργία και οι πιστοί μεταλαμβάνουν πνευματική τροφή πίστεως. Στην Τράπεζα, μοναχοί και λαϊκοί Ορθόδοξοι πιστοί, μεταλαμβάνουν της τροφής του σώματος. Έτσι, μπορούμε να καταλήξουμε, η "λειτουργία" της Τράπεζας έρχεται να συμπληρώσει την Λειτουργία που άρχισε στο Καθολικό.

Όμως για τον ευσεβή χριστιανό, ακόμη και η λήψη της καθημερινής τροφής του σώματος, έχει ανάγκη την δική της Αγιαστική Πράξη. Έτσι συνήθιζε ο ίδιος ο Χριστός, έτσι συνιστούν οι Απόστολοι, έτσι συνεχίζει η Εκκλησία και σήμερα. Αυτός ήταν και ο κύριος λόγος για τον οποίο, από την πρώτη ήδη χιλιετία, καθιερώθηκε στις Μονές η μετάβαση στην Τράπεζα του φαγητού αμέσως μετά την καθημερινή Ακολουθία που λάμβανε χώρα στο Καθολικό. Και αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο κατά την ώρα του φαγητού, συνεχιζόταν η ανάγνωση διαφόρων κειμένων, για τα οποία, σύμφωνα με τον Βίο του Αγίου Αθανασίου, ο "εκκλησίαρχος" είχε την ευθύνη ώστε να μην παραλείπεται τίποτα.

Αυτή ακριβώς η συνέχεια της "λειτουργίας" για τον αγιασμό της τροφής του σώματος που κρατούσε σε ένταση το λατρευτικό κλίμα με την ανάγνωση από έναν αναγνώστη και την απόλυτη σιωπή των άλλων, καθώς επίσης και με την διανομή του Υψώματος της Παναγίας, οδήγησε από νωρίς στην δημιουργία ενός ιδιαίτερου χώρου, κοντά στο Καθολικό για την κάλυψη αυτής της ανάγκης. Η σαρκική τροφή έπρεπε να έχει και αυτή την σωστή της θέση στην ζωή των μοναχών. Μετά την Θεία Λειτουργία και πριν από τις καθημερινές μέριμνες μεσολαβούσε ένας σχετικά σύντομος χρόνος για την ενίσχυση του σώματος.

Η διαφορετική χρήση του χώρου της τράπεζας από αυτήν του καθολικού οδήγησε στην δημιουργία ενός εικονογραφικού προγράμματος το οποίο ήταν προσαρμοσμένο στις ανάγκες του χώρου. Εδώ οι μοναχοί έπρεπε να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί γιατί ήταν ο χώρος που μπορούσαν να πέσουν σε παράβαση: η γαστριμαργία, ο "κορεσμός των εντέρων" όπως γράφεται στα ειλητάρια των ασκητών, ήταν ένα από τα βασικά λάθη που έπρεπε να προσέξουν οι ασκούμενοι μοναχοί. Έτσι τα πρότυπα της άσκησης, όπως ο άγιος Ονούφριος και ο Πέτρος ο Αθωνίτης, αλλά και όλος ο χορός των μεγάλων αναχωρητών πήρε την θέση του με ένα ιδιαίτερο τρόπο στο εικονογραφικό πρόγραμμα, μαζί βέβαια με άλλα θέματα που θύμιζαν άμεσα την ματαιότητα του κόσμου και των απολαύσεων.

Πολύ νωρίς τα εικονογραφικά σύνολα των τραπεζών του Αγίου Όρους τράβηξαν την προσοχή μου. Ήδη από τις πρώτες μου επισκέψεις στον Άθω άρχισα να προβληματίζομαι πάνω στα θέματα που κοσμούσαν τα ασυνήθιστα αυτά κτίρια που, όπως λένε πολλοί, "ζωγραφική έχουν αλλά εκκλησίες δεν είναι". Οι πρώτες σημειώσεις για το θέμα χρονολογούνται από το 1977. Τότε, ως νέος επιστημονικός συνεργάτης της

Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, άρχισα να επισκέπτομαι το 'Άγιον Όρος και εντυπωσιασμένος από την ποικιλία και την έκταση των θεμάτων που κοσμούσαν τις τράπεζες, πήρα την απόφαση να προχωρήσω σε μια συστηματική καταγραφή των τοιχογραφιών και αργότερα στην συγγραφή μιας συνθετικής εργασίας πάνω στο θέμα αυτό. Την εποχή εκείνη δεν μπορούσα να φανταστώ τον όγκο του υλικού και τις δυσκολίες στην επιτόπου καταγραφή, φωτογράφιση και σχεδίαση. Χρειάστηκαν κυριολεκτικά χιλιάδες ώρες εργασίας, όχι πάντα κάτω από τις καλύτερες συνθήκες, για να είμαι σίγουρος ότι δεν είχε ξεχαστεί κάτι. Όταν ολοκληρώθηκε η καταγραφή των συνόλων διαπίστωσα ότι είχα να επεξεργαστώ χίλια τετρακόσια περίπου εικονογραφικά θέματα, υπολογίζοντας μόνον τις δέκα τράπεζες, δηλαδή αυτές που χρονολογούνται μέχρι το 1800. Οι δυσκολίες ήταν μεγάλες και μόνον με μια τριετή εκπαιδευτική άδεια στο Πανεπιστήμιο του Τορόντο και μια υποτροφία από το Pontifical Institute of Medieval Studies μπόρεσε να ολοκληρωθεί η εργασία στον βαθμό που παρουσιάζεται σήμερα.

Η πρώτη είδηση ότι ετοιμάζεται η εργασία αυτή ως Διδακτορική Διατριβή δημοσιεύτηκε στο Bulletin d' Information et de coordination (Association Internationale des Etudes Byzantines) του έτους 1981 (σ. 96). Στο μακρύ χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ως την ολοκλήρωση και την παρουσίαση της εργασίας αυτής βρήκα συμπαράσταση τόσο από τον έφορο-καθηγητή κ. Ν. Νικονάνο, όσο και από τους καθηγητές Α. Παλιούρα, Χ. Τσιούμη, Ε. Χρυσό και Ν. Ζία, οι οποίοι με πρότρεπαν να ολοκληρώσω την εργασία. Όλους αυτούς καθώς και το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τους ευχαριστώ.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Πατέρες του Αγίου Όρους που μου έδωσαν κάθε δυνατή βοήθεια για να συγκεντρώσω το υλικό της εργασίας, και ξεχωριστά τους Ηγουμένους και Προισταμένους των Μονών Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου, Χελανδαρίου, Διονυσίου, Δοχειαρίου, Ξενοφώντος, Φιλοθέου, Εσφιγμένου, Παντοκράτορος και Σταυρονικήτα, από όπου και προέρχονται τα εικονογραφικά συνολα που εξετάζονται στην μελέτη αυτή.

Τους ζωγράφους κ. Αλεξίου, Ιωάννου και Zivkovic που εκπόνησαν τα ιχνογραφήματα των σχεδίων που περιλαμβάνονται εδώ, την κ. Δημητρίου Μιροσλάβα που μετέφρασε τα αναγκαία τμήματα της βιβλιογραφίας από τα Ρωσικά και τα Σερβοκροατικά, τον συνάδελφο Δημήτρη Βαμβακά που ανέλαβε να επεξεργαστεί ολόκληρη την εργασία και τον φίλο Βασίλη Δαμαβολίτη, τους ευχαριστώ.

Τέλος πρέπει να ευχαριστήσω τον καθηγητή Martin Dimnik, διευθυντή του Pontifical Institute of Medieval Studies του Πανεπιστημίου του Τορόντο και την καθηγήτρια Sheila Campbell, οι οποίοι κατά το διάστημα της εκεί εκπαιδευτικής μου παραμονής έθεσαν στην διάθεσή μου τις βιβλιοθήκες του Ινστιτούτου και τις πολύτιμες γνώσεις τους.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
ΜΕΡΟΣ Α'. ΟΙ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥΣ	
1. Η τράπεζα της Μονής Ξενοφάντος	23
2. Η τράπεζα της Μονής Μεγίστης Λαύρας	41
3. Η τράπεζα της Μονής Φιλοθέου	75
4. Η τράπεζα της Μονής Σταυρονικήτα	87
5. Η τράπεζα της Μονής Διονυσίου	95
6. Η τράπεζα της Μονής Βασιγμένου	133
7. Η τράπεζα της Μονής Χελανδαρίου	149
8. Η τράπεζα της Μονής Δοχειαρίου	165
9. Η τράπεζα της Μονής Παντοκράτορος	195
10. Η τράπεζα της Μονής Βατοπεδίου	211
ΜΕΡΟΣ Β'. ΤΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ	
1. Χριστολογικά θέματα	225
2. Θεομητορικά θέματα	235
3. Αρχαγγέλων θέματα	255
4. Βίοι αγίων	263
5. Μηνολόγια	301
6. Μεταφυσικά θέματα	319
7. Μεμονωμένες σκηνές	339
8. Μεμονωμένες μορφές	365
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	421
ΠΙΝΑΚΕΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ	427
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	447

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τράπεζα ως τόπος συνεστίας των μοναχών εμφανίζεται ήδη από τους πρώτους αιώνες του μοναχισμού και παραμένει μέχρι σήμερα αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή στις κοινοβιακές μονές¹.

Στους Κανόνες του Αγίου Παχωμίου (+346), πρώτου οργανωτή των κοινοβίων², επισημαίνονται τα εξής σχετικά με την κοινή τράπεζα: "Μετά τό πέρας τῆς συνάξεως οἱ ἀδελφοὶ μεταβαίνοντες εἰς τὰς κέλλας τῶν ἢ εἰς τὴν αἰθουσαν τοῦ φαγητοῦ ὀφείλουσιν νά σκέπτονται περὶ τῶν Γραφῶν, ἔχοντες τὴν κεφαλὴν ἀσκεπὴ" (Κανόνας 28), καὶ "Ὅταν ἔρχωνται εἰς τὸ φαγητὸν πρέπει νά κάθηνται κατὰ σειρὰν εἰς τὰς ὁρισμένas αὐτοῖς θέσεις καὶ νά καλύπτουν τὴν κεφαλὴν" (Κανόνας 29)³. Ἐστὶ συμπεραίνουμε ὅτι ἤδη στα πρώτα κοινόβια υπήρχε ὁ θεσμός του φαγητοῦ σε κοινή τράπεζα καὶ ἀκόμη ὅτι υπήρχε τάξη καὶ οργάνωση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς κοινῆς ἐστίας.

Ανάλογες εἶναι οἱ πληροφορίες που ἀντλοῦμε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν μοναστικῶν ἐργῶν του Μεγάλου Βασιλείου (+379), ὁ ὁποῖος, ὥπως εἶναι γνωστὸ, ἐνοποίησε καὶ τελειοποίησε τὸ πολίτευμα τῶν πολιτῶν τῆς ἐρήμου⁴. Εἰς τὴν

¹ Με τὸν ὅρο "τράπεζα" ἐννοοῦμε τὸ κτίριο τῆς κοινῆς ἐστίας τῶν μοναχῶν. Τράπεζα λέγεται ἀκόμη τόσο τὸ τραπέζι στο ὁποῖο παρατίθενται τὰ φαγητὰ ὥς καὶ τὸ ἴδιο τὸ φαγητὸ. Γιὰ τὶς διαφορὲς ἐννοίαις τοῦ ὀρου στὴν πατερικὴ γραμματεία βλ. G. W. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, στὸ λ. τράπεζα. Ἀλλες ὀνομασίαι τῆς τράπεζας εἶναι: "Τὸ ἀριστήριον" καὶ "Τὸ ἀριστητήριον", βλ. G. W. Lampe, ὁ. π., στὰ λλ. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ βλ. H. G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1959, σ. 120 κ. ε.

² Ὁ ἅγιος Παχώμιος υπῆρξε σύγχρονος τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου καὶ ἐξῆσε στὴν ἐρημὸ τῆς θεβαίδας στὴν Αἴγυπτο. βλ. σχετικά BHG, II, 159-163. Fr. Halkin, *Le corpus athénien de Saint Pachôme*, Genève 1982. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ στὴν διαμόρφωση τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ καὶ τὴν ἐπίδραση τῶν κανόνων τοῦ, βλ. Δημ. Α. Πετρακάκου, *Οἱ μοναχικοὶ θεσμοὶ ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἀνατολικῇ Ἐκκλήσιᾳ*, I, ἐν Λειψίᾳ 1907, σ. 43 κ. ε.

³ Ἀνάλογοι εἶναι καὶ οἱ κανόνες: 30, 31, 32, 33 καὶ 34. βλ. Πετρακάκου, *Θεσμοί*, σ. 103 κ. ε. Στους κανόνες τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου υπάρχουν διατάξεις γιὰ τὸ φαγητὸ, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 3ου κανόνα βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ φαγητὸ δὲν γινόταν σε κοινὸ χῶρο, ἀλλὰ στὰ κελλία καθὲ μοναχοῦ (Νηστεύετε καθ' ἑκάστην ἡμέραν μέχρι τῆς ἐνάτης ὥρας, ἐξαιρουμένου τοῦ Σαββάτου καὶ τῆς Κυριακῆς. Ὅταν δὲ πλησιάζει ἡ ἐνάτη ἀποσύρου εἰς τὸ κελλίον σου καὶ προτοῦ λάβῃς φαγητὸν ἐκτελεῖ τὴν προσευχὴν καὶ ἀφοῦ φάγῃς προσεύχου πάλιν καὶ συνεχῶς ἀναγίνωσκε.) Πετρακάκου, *Θεσμοί*, σ. 39.

⁴ Γιὰ τὸν Μέγα Βασίλειο βλ. BHG, I, 86. Γιὰ τὸν ρόλο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου στὴν ἱστορία τοῦ μοναχισμοῦ, βλ. Ph.

κοινή εστίαση παρουσιάζεται υποχρεωτική και η αδικαιολόγητη απουσία τιμωρείται: "Εἴ τις ἀπολιμπάνεται τῶν τραπέζων μὴ εἰρηκῶς τὴν αἰτίαν, μενέτω ἄσιτος" και "Εἴ τις ἐν τῇ τράπεζῃ ἐσθίων φλύαρεῖ, ἐγειρέσθω εἰς προσευχὴν" κλπ⁵.

Αλλά και στην νομοθεσία του Ιουστινιανού συνιστάται το κοινοβιακό σύστημα⁶ και προβλέπεται "κοινῇ ἐστιᾶσθαι καὶ καθεύδειν"⁷. Ιδιαίτερο ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει το θέμα μας στα Τυπικά των ιδρυτῶν των μονῶν, όπου κατὰ κανόνα γίνεται μνεία κοινῆς τράπεζας, η οποία χωρίς αμφιβολία αναφέρεται σε συγκεκριμένο κτίριο ειδικά κατασκευασμένο για την κάλυψη της ανάγκης αυτής⁸. Στους Κανόνες του αγίου Θεοδώρου του Στουδίτη προβλέπεται: "Ὅστις κατὰ ἀμέλειαν οὐ καθίσει μετὰ τῶν ἀδελφῶν εἰς τὴν τράπεζαν, νηστεύετω λοιπὸν ἕως ὅψε" και "Εἴ τις ἐξω τῆς τράπεζῃς ἐσθίει, τῆς τοῦ ἡγουμένου χωρὶς εὐλογίας, ἢ ἀρρωστίας δῖχα, ξηροφαγεῖτω ἡμέρας τρεῖς, ποτῶν μετανοίας διακοσίας"⁹.

Για το Ἅγιον Ὅρος ειδικότερα ο ἅγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, ιδρυτής της μονῆς Μεγίστης Λαύρας και του οργανωμένου μοναχικοῦ βίου στον Ἄθω, ακολουθώντας τα πρότυπα της μονῆς Στουδίου, παραγγέλλει και ορίζει: "Κοινῶς ἐσθίειν παρεγγράμμεθα τοὺς οὕτως ἡνωμένους, κοινήν τὴν πᾶσαν ἀκολουθίαν ἐπιτελεῖν ἐν τῇ ἀγίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ τὴν τε νυκτερινὴν καὶ ἡμερινήν, καθὼς ἔργῳ αὐτοῖς ὑπεδείξαμεν καὶ ἐγγράφως ἐνετείλαμεθα καὶ παραδεδώκαμεν"¹⁰. Ο ἴδιος νωρίτερα, μετὰ την ἐκκλησία και τα κελλιὰ, "καὶ τὴν μὲλιν καὶ τὸν τῆς ἐστιάσεως ἀνίστησιν οἶκον, καὶ ὅσα συντελοῦσι πρὸς τὴν ἐστίασιν"¹¹.

Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894, σ. 6, και Πετρακάκου, Θεομοί, σ. 136.

⁵ Ὅροι κατ' Ἐπιτομήν, PG 31, 1309 και 1312.

⁶ Για την σημασία της νομοθεσίας του Ιουστινιανού στην διαμόρφωση των κοινοβιακῶν μοναστικῶν κανόνων, βλ. Meyer, Die Haupturkunden, σσ. 11-14.

⁷ Νεαράι 5, 3 του ἔτους 535 και 133 του ἔτους 539. Για την στήριξη του κοινοβιακοῦ θεσμοῦ ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς νομοθέτες και την ιεραρχία της Εκκλησίας βλ. Διονυσίας Παπαχρυσάνθου, Ο Αθωνικός Μοναχισμός, Αρχές και Οργάνωση, Αθήνα 1992, σ. 216 σημ. 157.

⁸ Κατάλογο των μοναστηριακῶν Τυπικῶν και Διαθηκῶν στα οποία γίνεται λόγος για διαίτα των μοναχῶν και τράπεζα περιέλαβε ο Κ. Μανάφης στο ἔργο του Μοναστηριακά Τυπικά - Διαθήκαι, Ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 73.

⁹ Για τον ἅγιο Θεόδωρο τον Στουδίτη (+826) βλ. BHG, II, 1754-1759. Για την μονή Στουδίου και την ἐπίδρασή της στον ἐλληνικό μοναχισμό, βλ. Meyer, Die Haupturkunden, σσ. 15-20. Ειδικά για την ἐπίδραση του κειμένου της Διαθήκης και της Ὑποτύπωσης του αγίου Θεοδώρου του Στουδίτου πάνω στο Τυπικό και την Ὑποτύπωση του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη, βλ. Δημ. Α. Πετρακάκου, Τὸ μοναχικὸν πολιτεῦμα τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἀθῶ, Ἐν Ἀθήναις 1925, σσ. 7-11, και Μανάφη, Τυπικά, σσ. 94-95. Τα συγκεκριμένα κείμενα προέρχονται ἀπὸ τα Ἐπιτίμια, PG 99, 1752 (ἐπιτίμιο κζ') και 1753 (ἐπιτίμιο λε').

¹⁰ Τυπικὸν ἦτοι Κανονικὸν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῷ, Meyer, Die Haupturkunden, σ. 116.

¹¹ J. Noret, Vitae due antiquae Sancti Athanasii Athonitae,

Τις ίδιες αρχές στο θέμα της κοινής εστίασης διατήρησαν και οι μετά τον άγιο Αθανάσιο ιδρυτές των μονών του Αγίου Όρους, ακόμη και όταν η παρακμή είχε φέρει στο προσκήνιο τον ιδιόρρυθμο βίο¹². Ο πατριάρχης Καλλίστος στο σχετικό με την μονή Παντοκράτορος σιγίλλιό του (1357) παραγγέλλει: "κοινῶς ἐσθίειν ὡς ἔθος τοῖς καλοῖς κοινοβίοις καὶ ὡς ἐν ταῖς τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων Πράξεσι ὁρίσται, ..."¹³. Ο πατριάρχης Ιερεμίας ο Α' (1522-1546), ανακαινιστής και δεύτερος κτήτωρ της νεότερης μονής του Αγίου Όρους, της μονής Σταυρονικήτα, αν και στις μέρες του ο ιδιόρρυθμος βίος ήταν συχνό φαινόμενο, συνιστά στην Διαθήκη του την κοινή εστίαση των μοναχών: "κοινῶς ἐσθίειν τε παρεγγράμμεθα τοὺς οὕτως ἡνωμένους τῇ χάριτι τοῦ μοναδικοῦ ἐπαγγέλματος, ..."¹⁴.

Για την τάξη που επικρατούσε στην τράπεζα είναι ενδιαφέροντα τα όσα αναφέρει για το θέμα αυτό ο όσιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης στην Υποτύπωσή του: "λέον γινώσκειν, ὡς τῇ συσσίμῳ τοῦ κώδωνος ἀπερχομένων τῶν ἀδελφῶν εἰς τὸ ἀριστήσαι, ὁ στίχος ἐπὶ στόματος αὐτῶν φέρεται, ὡσαύτως δὲ καὶ μετὰ τὸ ἐγερεθῆναι, μέχρις ἂν ἐν τῷ νάρθηκι ἀπελθόντες ὑπὲρ ὧν μετέλαβον τὴν εὐχαριστίαν τελέσωσι. Κάθηνται δὲ κατὰ τὴν τάξιν ἣν παρειλήφασιν. Ἐπιτηρητὴς δὲ παριστάμενος τὰς ἀναπληρώσεις τῶν τραπέζων ἐκτός θορύβου ποιεῖται εὐτάκτως. Γίνεται δὲ καὶ ἀνάγνωσις, τοῦ ἐκκλησιάρχου δηλονότι χωρίζοντος τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τῶν μὴ συμφθαζομένων ἀναγνωσθῆναι μὴδὲν καταλειφθῆναι προσέχοντος"¹⁵. Σημεῖον δὲ

Brepols - Turnhout 1982, σ. 37, στ. 8-9.

¹² Στις μονές που ακολουθοῦσαν τον ιδιόρρυθμο βίο, η τράπεζα χρησιμοποιείται μόνον κατὰ την ἡμέραν της εορτῆς του καθολικοῦ ναοῦ. Οι ιδρυτές βέβαια των μονῶν συνιστοῦσαν μόνο το κοινόβιο, και για τον λόγο αυτό προέβαιναν στην ανοικοδόμησιν των τραπεζῶν. Είναι ωστόσο γνωστό ὅτι με την παρακμή του βυζαντινοῦ κράτους εμφανίστηκε και ο ιδιόρρυθμος βίος στις μονές του Αγίου Όρους. Σχετικὰ με το θέμα αυτό βλ. Meyer, Die Haupturkunden, σσ. 57-99, Πετρακάκου, Πολιτεῦμα, σσ. 23-24, Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου, Μοναχολογία, Τὰ αἴτια τῆς παρακμῆς τοῦ κοινοβίου ἐν Ἀθῶ καὶ ἡ ἀποκατάστασις αὐτοῦ ἐν Αἰύρα καὶ Βατοπεδῖ ἐπὶ Ἱερεμίου τῷ 1574. Ἡ δρᾶσις τοῦ Ἀλεξανδρείας Σιλβέστρου καὶ ἀνέκδοτον σιγίλλιον, Ἐναίσχημα ἐπὶ τῇ τριακοστῇ πέμπτῃ ἐκετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1931, σσ. 105-123.

¹³ Το σιγίλλιο αὐτὸ καταστράφηκε στην πυρκαγιά ἡ οποία ἐκδηλώθηκε στην μονή Παντοκράτορος προ τοῦ 1394 και σώζεται μόνον σε ἀντίγραφο. Αἰτία ἐκδοσης τοῦ σιγίλλιου αὐτοῦ πρέπει να θεωρηθεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ πατριάρχου Καλλίστου να παραμεινεῖ ἡ μονή Παντοκράτορος κοινόβιον. Αποσπάσματα ἀπὸ το σιγίλλιο βλ. Σμυρνάκης, Ἅγιον Ὄρος, σ. 530 και Γόννη, Παντοκράτορος, σσ. 5-6. Νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ εγγράφου σώζεται σε κώδικα τῆς μονῆς Ἰβήρων. Βλ. σχετικὰ Γόννη, Παντοκράτορος, σσ. 13-18.

¹⁴ Γαβριήλ Σταυρονικητιανός, Διαθήκη τοῦ ἀειμνήστου πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α' καὶ κτίτορος τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σταυρονικήτα, Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, 3 (1919) σ. 569. Είναι φανερὴ ἡ φραστικὴ ομοιότητα με το Τυπικὸ τοῦ ἁγίου Αθανασίου τοῦ Αθωνίτη που μνημονεύτηκε νωρίτερα.

¹⁵ Ἡ ἀνάγνωσις ἐκτελεῖται και σήμερα ἀκόμη ἀπὸ ὁρισμένο μοναχὸ κατὰ τὴν ὥρα τῆς τράπεζας και περιλαμβάνει συνήθως ἀποσπάσματα ἀπὸ το συναξάρι τοῦ εορτάζοντος ἁγίου. Ἡ ἀνάγνωσις χρησιμοποιήθηκε ὀρχικὰ σε μερικὰ κοινόβια με σκοπὸ

τοῦ τέλους ταύτης τῆς ἀναγνώσεως ὁ ἦχος ἐστὶ τῶν κοχλιαρίων ἐν τῇ ὑστάτῃ μαγειρίᾳ πάντων ὁμοῦ ἐπὶ τῶν παραιψίδων ἐπιρριπτομένων. Ὅμοιος δὲ καὶ τὸ κερᾶσαι διὰ κρούματος γίνεται καὶ τὸ παραθεῖναι διὰ συσσήματος¹⁶.

Με περισσότερες λεπτομέρειες αναφέρεται στην τάξη της τράπεζας ο Μακάριος Τριγώνης στο προσκυνητὰρι του για την μονὴ Μεγίστης Λαύρας (1772): "Περὶ τῆς τάξεως τῆς τραπέζης. Εἰς τὴν ἐννάτην ὥραν διαβάζεται ὁ μικρὸς Ἑσπερινός, καὶ μετὰ τὸν Ἑσπερινὸν ἀπέρχονται εὐθὺς εἰς τὴν τράπεζαν, πρῶτον ὁ ἡγούμενος (ὁ ὁποῖος φορεῖ μανδύαν, καὶ κρατεῖ πατερίτζαν) ἔμπροσθεν τοῦ ὁποίου προπορεύονται δύο μανουάλια ἀπὸ τὰ εἰσοδικά, με λαμπάδες ἀναμμένας, ὑπὸ δύο Διακόνων βασταζόμενα, καὶ κατόπιν ἀπὸ τὸν ἡγούμενον, οἱ Προηγούμενοι, οἱ Ἱερομόναχοι, οἱ Ἐκκλησιαστικοί, καὶ γέροντες τῆς συννάξεως, καὶ ἀκολουθῶς ὅλοι οἱ Πατέρες, ψάλλει δὲ καὶ ὁ Πρωτοψάλτης τὸ Τροπάριον τῆς τυχούσης Ἑορτῆς με μέλος, καὶ κατάνυξιν. Καὶ φθάνοντες εἰς τὸν διωρισμένον τόπον τῆς Τραπέζης τοῦ κάθε Τάγματος, ἀρχίζει ὁ διαβαστής, καὶ λέγει, τὸ Φάγονται πένητες, καὶ τὰ λοιπά. Καὶ εὐλογεῖ ὁ καθηγούμενος, κτυπώντας καὶ ὁ ἐφημέριος τὸ κόνδιον, εἰς τὸν διωρισμένον καιρὸν. Καὶ ὁ διωρισμένος κανονάρχος, ὄντας εἰς τὸν διωρισμένον ἄμβωνα τῆς Τραπέζης, ἀναγινώσκει τὰ κατὰ τὴν Ἑορτήν, ὅλοι οἱ Πατέρες τρώγουσι με ἄκραν σιωπὴν, ἀκροαζόμενοι τὴν ἀνάγνωσιν. Ἄλλ' ὅταν ἔλθῃ καιρὸς νὰ πῇ ὁ ἡγούμενος τὸ κρασοβόλι του, κτυπᾷ τὸ κόνδιον ὁ ἐφημέριος, λέγωντας καὶ ὁ ἴδιος κανονάρχος, τὸ Δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου Πατρὸς, καὶ τὰ ἐξῆς. Καὶ μετὰ τοῦτο ὅλοι οἱ Πατέρες πίνουνσι τὸ κρασί τους. Ἀφοῦ φάγωσι δὲ ὅλοι οἱ Πατέρες, δίδεται ἡ εἰδήσις εἰς τὸν ἀνω ρηθέντα κανονάρχον, καὶ καταβαίνει ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, καὶ στέκεται εἰς ἓνα τόπον διωρισμένον. Καὶ μετ' ὀλίγον τὸν κράζει ὁ ἡγούμενος. Καὶ πηγαίνόμενος πρὸς τὸν ἡγούμενον λέγει πρῶτον, Δι' εὐχῶν τῶν Ἁγίων Πατέρων ἡμῶν, εἴτα δι' εὐχῶν τοῦ ἁγίου Πατρὸς ἡμῶν, κάμνωντας μετάνοιās δύο. Καὶ ἀσπαζόμενος τὴν χεῖρα τοῦ ἡγουμένου λαμβάνει ἀπὸ τὸν ἴδιον ἡγούμενον ὀλιγώτατον ἄρτον, με ὀλίγον προσφάγιον, εἴτα ἐν κρασοβόλιον. Καὶ ἀφ' οὗ τὸ πῇ πηγαίνει εἰς ἓνα τόπον διωρισμένον, καὶ στέκεται ὀλίγον ἕως νὰ ἐτοιμάσουν τὰ δύο θυμιατά, τὰ ὁποῖα ἀργυροχρυσοσύνθετα εἶναι. Καὶ εὐθὺς λαμβάνει ὁ Κανονάρχος τὸ ἐν, καὶ τὸ ἄλλο ὁ Τραπεζάρης, καὶ πηγαίνουν πρὸς τὸν ἡγούμενον λέγοντες, τὸ Δι' εὐχῶν τῶν Ἁγίων, καὶ τὰ ἐξῆς, ἔχοντες προετοιμασμένα εἰς τὴν Τράπεζαν τοῦ ἡγουμένου δύο ὑψώματα τῆς Παναγίας, με δισκάρια καὶ καλύμματα εὐπρεπισμένα, λέγων τὸ καθῆκον Τροπάριον ὁ διαβαστής, καὶ ὄντες ὅλοι ὀρθοί, ὑψώνει ὁ Τραπεζάρης τὰ ὑψώματα, λέγοντας. Μέγα τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τότε εὐλογεῖ ὁ ἡγούμενος τὰ θυμιατάρια, ὁποῦ κρατοῦσι τὸ ἐν ὁ Κανονάρχος, καὶ τὸ ἄλλο ὁ Ἱεροδιάκονος, ὁποῦ ὑπηρετεῖ τὸν ἡγούμενον, θυμιάζουσιν, ὁ εἰς ἀπὸ τὸ ἐν μέρος, καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ὅμοιος καὶ ὁ Τραπεζάρης λαμβάνοντας τὰ ὑψώματα, καὶ ὁ μάγειρος, τὰ μοιράζουσιν εἰς τοὺς Πατέρας, ψάλλον καὶ ὁ Πρωτοψάλτης ἐν Τροπάριον μέλος ἕως νὰ μοιρασθῇ τὸ ὑψωμα. Τελειώνοντας ὁ ψάλτης, καὶ κτυπώντας ὁ Ἐφημέριος τὸ κόνδιον τρίς, εὐχαριστῶν, καὶ μετὰ τὴν εὐχαριστίαν, λέγει ὁ Κανονάρχος τὸ Δι' εὐχῶν καὶ τὰ ἐξῆς. Καὶ μετὰ ταῦτα κάμνουν μετάνοιαν ὅλοι οἱ ὑπηρεταὶ τῆς Τραπέζης, στέκοντες οἱ μὲν ἀπὸ τὸ ἐν μέρος, οἱ δὲ ἀπὸ τὸ ἄλλο γονυκλιτῶς, καὶ εὐγαίνει ὁ ἡγούμενος, καὶ εἴτα οἱ Πατέρες, λέγων ὁ Ἐφημέριος, ὁ Θεὸς συγχωρήσοι, καὶ τὰ ἐξῆς. Καὶ εὐγαίνοντας ἀπὸ τὴν πόρταν τῆς Τραπέζης εἶναι Προσκυνητὰριον τῆς Παναγίας, καὶ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, εἰς τὸ ὁποῖον κάμνωντας πρῶτον ὁ ἡγούμενος τὸ σημεῖον τοῦ Σταυροῦ, καὶ σχῆμα, στέκεται εἰς τὸν τόπον διωρισμένον. Καὶ εὐγαίνοντες οἱ Πατέρες, προσκυνοῦσιν εἰς τὸ Προσκυνητὰριον, καὶ σχῆμα πρὸς τὸν ἡγούμενον, καὶ πηγαίνουν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Καὶ ἀφ' οὗ ἀπεράσωσιν ὅλοι οἱ Πατέρες, βάνουν μετάνοιαν οἱ ὑπηρεταὶ τῆς Τραπέζης, καὶ ἀσπάζονται τὴν χεῖρα τοῦ ἡγουμένου. Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἀναμεταξύ σημαίνουνσι διὰ τὸ ἀπόδειπνον. Καὶ μετὰ τοῦτο λαμβάνοντας συγχώρησιν, ἀναχωροῦσιν εἰς τὸ κελλίον τους, κάμνωντας καθ' ἑνὸς τὸν

την ἐξάλειψιν των συνομιλιῶν καὶ του βορύβου, σύμφωνα με πληροφορία του Μ. Ἀθανασίου: "Τὸ δὲ ἀνάγνωσιν ἐπιτελεῖσθαι ἐν τισὶ κοινοβίοις κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἐστιάσεως, οὐκ ἀπὸ τοῦ κανόνος τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλ' ἀπὸ τῶν Καπαδοκῶν, οἵτινες οὐ πνευματικῆς ἕνεκεν τοσοῦτον γυμνασίας, ὅσον ἡσυχίας χάριν τῆς κατὰ τὰς ὁμιλίας τὸ τοσοῦτον διευπλόσαντο". Μεγάλου Ἀθανασίου, Πρὸς Κάστορα τὸν μακαριώτατον περὶ τῶν κανονικῶν τῶν κοινοβίων διατυπώσεων, PG 28, 849-872.

¹⁶ Ὑποτόπισις καταστάσεως τῆς Λαύρας τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, βλ. Meyer, Die Haupturkunden, σσ. 136-139.

διορισμένον κανόνα"¹⁷.

Αυτό το κείμενο από το προσκυνητάριο του Τριγώνη παραθέτει και ο Μανουήλ Γεδεών στο σχετικό με το Άγιον Όρος βιβλίο του (1885), προφανώς γιατί και στις μέρες του εφαρμοζόταν το ίδιο τυπικό¹⁸. Η ίδια τάξη με μικροπαραλλαγές υπάρχει και σήμερα στις μονές του Αγίου Όρους¹⁹.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, βασικά στοιχεία της συνεστίασης των μοναχών ήταν η οργανωμένη μετάβαση από το Καθολικό στην Τράπεζα, η ανάγνωση ιερών κειμένων, η ψαλμωδία, η Ύψωση της Παναχίας και η οργανωμένη και πάλι επιστροφή στο Καθολικό. Φαίνεται δηλαδή ότι η διαδικασία με την οποία τρεφόταν το σώμα, όπως και η ψυχή, εντασσόταν στο λειτουργικό τυπικό και η τράπεζα αποτελούσε, και αποτελεί και σήμερα, συνέχεια και αναπόσπαστο τμήμα της λατρευτικής ζωής των κοινοβίων και των όσων επιτελούνται στο Καθολικό. Και ο ρόλος ακριβώς αυτός επέβαλε τόσο την θέση και την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου, όσο και την ανάγκη για ευπρεπισμό και διακόσμηση των τοίχων με τοιχογραφίες, όπως συμβαίνει και στα Καθολικά των αγιορειτικών μονών²⁰.

Πολύ νωρίς τα κτίρια των τραπεζών και η διακόσμησή τους

¹⁷ Τριγώνη, Προσκυνητάριον, σσ. 30-33.

¹⁸ Γεδεών, Άθως, σσ. 42-45. Επίσης ο Γεδεών στη σ. 45 ανατυπώνει, προσθέτοντας κάποιες δικές του παρατηρήσεις, και από το προσκυνητάριο του Κομνηνού το σχετικό με την τάξη της τράπεζας κείμενο, το οποίο αναφέρεται στην τράπεζα της μονής Βατοπεδίου.

¹⁹ Τάξεις και Ακολουθία της Τραπεζής ως είθισται εις τας ιεράς Μονάς του Αγίου Όρους, Εκδίδεται υπό των ζηλωτών Αγιορειτών Πατέρων, Άγιον Όρος 1980. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στον οργανισμό του νεοϊδρυθέντος (1989) ανδρικού κοινοβιακού Ηουχαστηρίου "Όσιος Ιωάννης ο Ρώσος και ομολογητής" στην κοινότητα Πευκοχωρίου Χαλκιδικής της Ιεράς Μητροπόλεως Κασσανδρείας (Προεδρικό Διάταγμα 47/12.1.1989, Φ.Ε.Κ. 21/Α/25.1.1989) προβλέπονται τα εξής στο άρθρο 3: "Κοινοβιακός θεσμός. 1. Η Μοναστική Αδελφότητα λειτουργεί σύμφωνα με το κοινοβιακό σύστημα της αγιορειτικής παραδόσεως. Έτσι όλοι οι μοναχοί και δόκιμοι τρώνε μαζί σε κοινή Τράπεζα. Μόνο σε ασθενή αδελφό επιτρέπεται από τον ηγούμενο να τρώει στο κελλί του ...". Ανάλογα διαλαμβάνονται και στον Οργανισμό (καταστατικό) του Ιερού Γυναικείου Ηουχαστηρίου Παμμεγίστων Ταξιαρχών Σουλίου Κορινθίας που δημοσιεύθηκε ως Π. Δ. 602/14.12.1988 στο Φ.Ε.Κ. 290/Α/21.12.1988 όπου στο άρθρο 4 προβλέπεται ότι η γυναικεία αδελφότητα "ζει κοινοβιακά και ακολουθεί τα θέσμια των κοινοβιακών μονών του Αγίου Όρους Άθω".

²⁰ Η λατρευτική χρήση και η αγιότητα του χώρου της τράπεζας φαίνεται και από το γεγονός ότι στις περιπτώσεις που η τράπεζα δεν είναι ελεύθερο κτίριο, αλλά ενσωματώνεται σε μια πτέρυγα, πάνω απ' αυτήν, κατά κανόνα, δεν τοποθετείται άλλος όροφος, αλλά βρίσκεται πάντοτε στον ψηλότερο όροφο, όπως συμβαίνει και στα παρεκκλήσια. Έτσι παρουσιάζονται οι τράπεζες των μονών: Ξενοφώντος, Σταυρονικήτα, Διονυσίου, Χελανδαρίου, Δοχειαρίου και Παντοκράτορος.

τράβηξαν την προσοχή των προσκυνητών και μελετητών της τέχνης του Αγίου Όρους. Ο ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Κομνηνός επισκέφθηκε στα 1698 το Άγιον Όρος. Στο "Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἀθῶνος", το οποίο συνέγραψε με αφορμή το ταξίδι του αυτό, υπάρχουν διάσπαρτες πληροφορίες για τις τράπεζες. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες του για τις τράπεζες των μονών Σταυρονικήτα και Σιμωνόπετρας, καθώς μεγάλα τμήματα των τοιχογραφιών αυτών δεν σώζονται πλέον²¹.

Ο ρώσος προσκυνητής Βασίλειος Barskij, γνωρίζοντας τα όσα ήδη είχε γράψει ο Κομνηνός, επισκέφθηκε δυο φορές το Άγιον Όρος, για πρώτη φορά από τις 11 Νοεμβρίου του 1725 μέχρι τις 5 Φεβρουαρίου του 1726 και για δεύτερη φορά από τον Μάιο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1744. Στα κείμενα που μας άφησε από τα ταξίδια του αυτά, περιγράφει και πολλές φορές σχεδιάζει τράπεζες από τις μονές που επισκέπτεται. Σημαντικές είναι ακόμη οι πληροφορίες του Πορφυρίου Uspenskij από το δεύτερο ταξίδι του στον Άθω κατά τα έτη 1858 μέχρι 1861. Στο κείμενό του περιγράφει τις τράπεζες των μονών που επισκέπτεται, έχοντας υπόψη του και μνημονεύοντας κατά περίπτωση το κείμενο του Barskij. Την ίδια περίπου εποχή (μέσα του 19ου αιώνα) επισκέπτεται το Άγιον Όρος και ο Didron, ο οποίος εντυπωσιάζεται από τις τράπεζες και μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για μερικές απ' αυτές²².

Ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για το θέμα μας αποτελούν τα προσκυνητάρια των μονών του Αγίου Όρους και οι χαλκογραφίες που τυπώθηκαν για χρήση των προσκυνητών. Σ' αυτά μερικές φορές περιγράφονται ή σχεδιάζονται οι τράπεζες, μια και αποτελούσαν αξιοθέατο τμήμα της μονής²³. Έγινε ήδη λόγος για το προσκυνητάριο του Κομνηνού, έργο το οποίο αναφέρεται σε όλες τις μονές του Αγίου Όρους και τα κυριότερα εξαρτήματά τους²⁴. Τα προσκυνητάρια του Τριγώνη και του Σάββα περιγράφουν την μονή Μεγίστης Λαύρας και τυπώθηκαν στην Βενετία, το πρώτο το 1772 και το δεύτερο στα

21 Στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του Ι. Κομνηνού, του V. Barskij και του P. Uspenskij, καθώς και στο βιβλίο του Γ. Σμυρνάκη γίνεται λόγος για όλες σχεδόν τις τράπεζες των μονών. Οι ακριβείς παραπομπές δίνονται στο επόμενο κεφάλαιο, στα σημεία που γίνεται η διαπραγμάτευση κάθε τράπεζας.

22 Οι πληροφορίες του Didron για το Άγιον Όρος δημοσιεύονται στις Annales Archéologiques 4(1846)69-86, 133-147, 223-237, 5(1846)148-165, 7(1847)41-48, 18(1858)72-80, 109-124, 197-205, 20(1860)275-283, 21(1861)27-38, 80-93, 126-136, 173-183, 23(1863)249-263, 24(1864)177-190.

23 Π. Μυλωνάς, Ο Άθως και τα μοναστηριακά του ιδρύματα μέσ' από παλιές χαλκογραφίες και έργα τέχνης, Αθήνα 1963.

24 Για τον ιατροφιλόσοφο συγγραφέα Ιωάννη Κομνηνό, την σημασία του προσκυνηταρίου του και τις διάφορες εκδόσεις βλ. την εισαγωγή του Ιερομονάχου Ιουστίνου Σιμωνοπετρίτη στην τελευταία έκδοση του προσκυνηταρίου. Η έκδοση αυτή έγινε από τις εκδόσεις Πανσέληνος (Καρύες Αγίου Όρους) το 1984 και είναι πανομοιότυπη - κατά το κείμενο - με την πρώτη έκδοση του 1701.

1780²⁵. Και τα δυο αυτά έργα είναι πολύτιμα για τις πληροφορίες που μας δίνουν τόσο για την τράπεζα όσο και για την ζωή γενικότερα της μονής κατά τον 18ο αιώνα. Πηγή πληροφοριών για τις τράπεζες είναι επίσης και το βιβλίο του Γεράσιμου Σμυρνάκη για το Άγιον Όρος, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1903. Ο συγγραφέας, ως μοναχός του Αγίου Όρους και ηγούμενος της μονής Εσφιγμένου, μας ενημερώνει όχι μόνο για τις τράπεζες των μονών, αλλά και των εξαρτημάτων τους.

Η μελέτη των τοιχογραφιών που διακοσμούν τις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους άρχισε τον προηγούμενο αιώνα με το γνωστό βιβλίο του H. Brockhaus για την τέχνη του Αγίου Όρους²⁶. Ο Γερμανός μελετητής μέσα στα πλαίσια της μελέτης του περιλαμβάνει και το θέμα των τραπεζών, κάνοντας λόγο για τις μεγαλύτερες απ' αυτές. Στα 1927 η δημοσίευση του φωτογραφικού λευκώματος με τοιχογραφίες του Αγίου Όρους από τον G. Millet έδωσε νέα ώθηση στην μελέτη των τοιχογραφιών των τραπεζών, μια και στο βιβλίο αυτό περιλαμβάνονταν πολλές από τις γνωστές τράπεζες²⁷. Το φωτογραφικό αυτό υλικό έθεσε πολλές φορές τα μνημεία των τραπεζών στο κέντρο του ενδιαφέροντος του επιστημονικού κόσμου και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα από όλους τους μελετητές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Τέλος πρόσφατα, με αφορμή τη δημοσίευση των τοιχογραφιών της τράπεζας του Χελανδαρίου από τον Kajmaković²⁸ και από τον Djurić²⁹ και των αντιστοιχών της μονής Σταυρονικήτα από τον Ακαδημαϊκό Μανόλη Χατζηδάκη³⁰, αναζωπυρώθηκε και πάλι το ενδιαφέρον για τις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους.

Στην εργασία που ακολουθεί επιχειρείται μια συνολική παρουσίαση του εικονογραφικού προβλήματος που θέτουν οι τοιχογραφίες που κοσμούν τις τράπεζες των μονών του Αγίου Όρους. Στο πρώτο μέρος εξετάζονται οι τράπεζες που διατηρούν σήμερα τοιχογραφίες και χρονολογούνται μέχρι το

²⁵ Τριγώνη, Προσκυνητάριον, σσ. 29-30. Σάββα, Προσκυνητάριον, σσ. 45-47. Και οι δυο συγγραφείς χρημάτισαν σκευοφύλακες της Μ. Μεγίστης Λαύρας.

²⁶ H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig 1924, σσ. 32-35.

²⁷ G. Millet, Monuments de l' Athos, I, Les Peintures, Paris 1927. Πιν. 95(Φιλοθέου), 99-114(Χελανδαρίου), 140-151(Λαύρας), 166-167₁₋₂(Σταυρονικήτα), 207-214(Διονυσίου).

²⁸ Z. Kajmaković, Georgije Mitrofanović, Sarajevo 1977, σσ. 189-267.

²⁹ V. Djurić, La peinture de Chilandar à l'époque du roi Milutin, Recueil de Chilandar 4(1978)31-64.

³⁰ Μ. Χατζηδάκης, Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της ιεράς μονής Σταυρονικήτα, Ιερά μονή Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος 1986, σσ. 59-61 και πίνακες 201-210. Στα εικονογραφικά θέματα της τράπεζας της Λαύρας αναφέρεται και η αδημοσίευτη διατριβή του John J. Yannias με τίτλο The wall paintings in the trapeza of the Great Lavra on Mount Athos: A study in Eastern Orthodox refectory art, University of Pittsburgh Ph. D. 1971. Βλ. επίσης και Yannias, Interpretation.

1800. Η χρονολογία αυτή χρησιμοποιείται συμβατικά για να δηλώσει το πέρασμα από την παραδοσιακή εικονογραφική αντίληψη των τραπεζών σε μια νέα νοστροπία με χαρακτηριστικό παράδειγμα την τράπεζα της μονής Βατοπεδίου (1786). Εδώ το παλιό εικονογραφικό σύστημα διατηρείται στους στενούς τοίχους και τις κόγχες, ενώ στους μεγάλους τοίχους η ζωγραφική περιορίζεται σε λίγες μόνο μορφές και καμία παράσταση. Οι τράπεζες που τοιχογραφήθηκαν μετά το 1800 (Ξηροποτάμου, Παντελεήμονος κλπ) δείχνουν ότι ακολουθούν το παράδειγμα της μονής Βατοπεδίου.

Στη μελέτη του θέματος θεωρήσαμε σκόπιμο να προτάξουμε μια σύντομη περιγραφή του κτιρίου κάθε τράπεζας και ιδιαίτερα του εσωτερικού χώρου, όπου βρίσκονται και οι τοιχογραφίες που θα μας απασχολήσουν³¹. Είναι πιστεύουμε ότι θα γίνει πιο κατανοητή η διάταξη των εικονογραφικών θεμάτων στους τοίχους, και μάλιστα θα γίνει σαφέστερη η λειτουργικότητά τους στην καθημερινή μοναστική ζωή. Θεωρήθηκε επίσης αναγκαίο να προταχθεί μια ιστορική - αρχαιολογική εισαγωγή για κάθε μνημείο, και αυτό γιατί το κτίριο που φαίνεται σήμερα δεν είναι δημιούργημα μιας μόνον εποχής, αλλά συνήθως είναι αποτέλεσμα αλληπάλληλων μεταβολών ενός αρχικού κτίσματος. Είναι όταν γίνεται λόγος για την χρονολόγηση του αρχιτεκτονήματος, στις περισσότερες περιπτώσεις αυτή γίνεται συμβατικά, μια και η διερεύνηση των κτιριακών φάσεων ξεφεύγει από τα πλαίσια της μελέτης αυτής. Ωστόσο όπου η αρχαιολογική έρευνα του κτιρίου έχει ήδη πραγματοποιηθεί, το γεγονός μνημονεύεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

³¹ Για την αρχιτεκτονική των τραπεζών βλ. Α. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήναι 1958, σσ. 43-60. Π. Μυλωνάς, Η αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους, Νέα Εστία 74(1963) (αφιέρωμα στο Άγιο Όρος) 189-207 και ειδικά για τις τράπεζες στην σ. 203. P. Mylonas, L'architecture du Mont Athos, Θησαυρίσματα 2(1963), Παράρτημα σ. 32-33. P. Papaevangelu, Klosterarchitektur, RBK, IV, 113-118. P. Mylonas, La Trapéza de la Grande Lavra au Mont Athos, O A 35(1987)143-157. Σε κάθε εικονογραφικό θέμα προηγείται ο ούξων αριθμός ο οποίος δηλώνεται και στα σχέδια. Ο δεύτερος αριθμός (εκείνος που βρίσκεται μέσα σε παρένθεση) δηλώνει τον γενικό αριθμό καταγραφής όλων των θεμάτων που συναντήσαμε στις δέκα τράπεζες (1 έως 1397). Σημειώνεται επίσης ότι οι επιγραφές παροτιθενται κατά κανόνα όπως παρουσιάζονται σήμερα χωρίς συμπληρώσεις. Από τις δυο επιγραφές που συνήθως συνοδεύουν τις μορφές η δεύτερη αντιστοιχεί στο ελλητάριο ή τον κώδικα.